

HALK İNANÇLARINDAN EL SANATLARINA

Dr. Yaşar Kalafat*
yasar.kalafat@mynet.com
yasarkalafat@gmail.com

NOTIFICATION BRIEF FROM FOLKLORE TO HANDICRAFTS

ABSTRACT

This notifications tells us that there might be a relation between folklore and some objects of handicrafts because of “Alem”.There are belief oriented stories about the object that symbolizes Ehli Beyt (family of Prophet Mohammed) which known as “Açık El” (Open Hand) among Turkish cultured folks, in Sumerian and Fatımi civilzations. Examples of Alem can be seen in pottery and weaving.Today Alem is being used as ornament as well as its belief content.

Also pre Islamic figurines in Tiflis State Museum are being explained. These figurines tell about the phases of namaz. Names of religions can change but symbols of some beliefs keep existing in the handicrafts.

Key words; open hand, flag, Ehli Beyt, people religion

ÖZET

Bu bildiride halk inançları ile el sanatı ürünü bazı objelerin arasında bir kısım ilişkilerin olabileceği üzerinde “Alem” den hareketle durulmuştur. Türk kültürlü halklar arasında “Açık El” olarak da bilinen ve daha ziyade Ehli Beyt’i simgeleyen bu objeye dair Sümer Uygarlığı’na ve Fatımi Devleti dönemlerine uzanan inanç içerikli anlatılar vardır. Alem’in Seramik ve dokumacılık gibi alanlarda da örnekleri görülebilmektedir. Günümüzde Alem İnanç içeriğinin yanı sıra süs eşyası olarak da kullanılmaya başlanmışlardır.

Ayrıca bildirimizde bu konunun bir parçası niteliğinde olan ve İslamiyet’ten evvelki dönemlere tarihlendirilebilen Tiflis Devlet Müzesi’nde bulunan heykelcikler de anlamlandırılmaya çalışılmaktadır. Bu heykelciklerde namazın, selam, kıyam, rükû ve secde gibi safhalarına dair bilgi verilmiştir. Bildiride, dinlerin isimleri değişmiş olsa da, bazı inançların simgeleri ile el sanatlarında devamlılık arz ederek yaşadıkları anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler; Açık El, Alem, Ehli Beyt, Halk İnançları, El Sanatları

* Halkbilim Araştırmaları Merkezi Başkanı

GİRİŞ

Halk inançları halkın arasında yaşamakta olan, tamamen kitabî din içerikli olmayan ve kitabî dinin tamamen de dışında olmayan, yakın coğrafi ve tarihî çevrenin dinlerinden de az çok etkilenmiş bulunan, zaman zaman kapsamına hurafeler de alabilen bir inanç yapılanmasıdır. Şüphesiz büyü ve fal gibi inanç içerikli yapılanmalarla da bağlantılıdır. Halk inançları; halk kültürünün, sağaltma, beslenme, oyunlar, sözlü edebiyat ve benzeri alanları ile ilgili iken el sanatları ile de bir şekilde ilgilidirler.

El sanatlarının tanımı ise Türk Kurumu Sözlüklerinde, el tezgâhlarında bir yardımcı araç kullanarak yapılan işlerin hepsi olarak tanımlanmaktadır

Evvelce; el sanatı ürünlerinin kem gözden korunmaları için eserin kimliği ile uyumlu, kendileri de bir sanat ürünü olan nazarlıkların onların bir yerlerine yerleştirildiklerini biliyorduk. Bu özelliği örme, oyma, yortma ve benzeri el sanatı türlerinde görmek mümkün iken, en güzel örneklerini bazubent, boylama, hamaylı ve boyun muskalarında bilhassa altın daha ziyadede de gümüş olanlarında görebiliyoruz.

Diğer taraftan mimarının iç süslemesinde bilhassa türbe ve mezar taşlarında görülen el sanatı ürünleri şüphesiz az-çok inanç içerikli idiler.

Biz bu kısa bildirimizde konuyu bütün boyutları ile kucaklama niyet ve gücünde değiliz. Yapmak istediğimiz; halk inançları içerikli çalışmalarımızda şahit olduğumuz el sanatları ürünü tespitleri uzmanları ile paylaşmak ve bunların tartışmaya açılmalarını sağlamaktır. Bu münasebetle bildirimizle amacımız halk inançlarında ‘alem’ diye bilinen ‘açık el’in ve onun çağırımı yaptırmış olduğu, Gürcistan’da görülen bazı İslamiyet evveli olmalarına rağmen İslamî simgelerle ortaklıklar taşıyan heykelciklerdeki bulgular üzerinde durmaktır. Bizden sonra “Metal Süsleme Tekniklerinde Görülen El Motifleri” konusunda konuşacak olan Sayın Tevhide Özbağı ‘nın bildirisine biz inançlar itibariyle katkıda bulunmaya çalışacağız.

METİN

İran’daki **Ehli Hak** inançlı Türkmenler ağırlıklı olarak Ilhıcı şehrinde yaşamaktadırlar. Tebriz’e bağlı bir sofi şehri olan Ilhıcı’nın etrafındaki birçok tepede kutsal nişangâhlar vardır. Bunlardan kuzeyde olanı **Şah Çırağ** olarak bilinir Buranın güneydekinin ismi **Nebi Musevi**’dir. Hemen yakınlarında da **Gülmişki Hatun/Miski Nine** ziyareti mevcuttur. Halkta burada yatanın **Hz. Ali**’nin kızı olduğu inancı vardır. Burası yağmur duası için çıkılan en ünlü tepe mekânlardandır. Buraya makama hürmeten ayakkabılı değil, yalın ayak çıkılması gerekir. **Hz. İmam Hüseyin**’in şehit edilişi bu tepede **Aşure Günü** olarak yaşanır. Burada meydanın merkezinde 3 metre uzunluğundaki bir gönderin ucunda Hz. İmam Hüseyin’in elini temsil ettiği bilinen alem vardır. Burası **ocak** olarak bilinir ve sürekli dibinde mum yakılır.

Muharremlikte İran’ın **Afşar Türklerinde** yapılan uygulamalar, Şii-Caferi inançlı Türk kültür coğrafyasının ortak özelliklerini taşır. Avşar/Afşar Türkleri de Âlem gezdirirler.

Bölgenin güney batısındaki Yaraziz köyünde üzeri ayetlerle süslü iki kilo kadar ağırlığı olan bir Açık El/ Âlem vardır. İnanca göre **Habib İbn Muzahir**'e ait olan bu âlem Muharrem Ayı'nda yerinde kımlıdanmaya ve gezinmeğe başladığında onu muhafaza eden sahibi, onu özel bir teşrifatla yerinden kaldırıp halka gösterir. Bu esnada âleme **Neziri** olan kimselere, âlemi gösterir. Bu Âlem'in hikmetinden istifade ederek, kayıp eşyaların yerlerinin bulunabileceği veya mezar yeri bilinmeyen ölümlerin defin yerlerinin öğrenilebileceği inancı vardır. ¹ Muharremlikte âlemlerin ziyareti ve **Âlem/Elem Gezdirme** inanç ve uygulaması Bakû'de' de vardır. Biz, Bakû Büyük Cami'de bu merasimi izleme imkânı bulduk ²

Açık El/Âlem, Hz. Ali'yi temsilen ve daha çok da **Hz. Abbas**'a kesilen kolundan hareketle simge oluşturmuştur. Âlem, birçok yerde genel olarak imamzadeleri temsil eder. Ehli Beyt camilerinde çok görülür. Çoğunlukla, Şii-Caferi İslam'ın simgesi olarak algılamakla beraber örneklerinde görülebileceği gibi İslam'ın diğer kesimlerinde de bu uygulama inanç dünyasına girmiştir.

Hozat-Tunceli'nden Sarı Saltık Ocağı Dedesi Ahmet Yurt Dede'nin verdiği bilgiye göre; Âlem'in **erkân değneği** ile ilişkisi vardır. Şeriat safhasından tarikat safhasına geçilmesi döneminde, ölmeden evvel ölebilmek, bu arada kefene sarılmak söz konusudur. **Pençeyi Ali Aba, Açık El** ile aday olan kimseye dokunulur. Türbe ve bazı mezarlarda görülen Pençeyi Ali Aba remzi, burada yatanın Ali Abaya tabi olduğu anlamına gelir. Açık El yeşil olur. Hz. Ali ve Hacı Bektaş Veli'de görüldüğüne inanılır. Tunceli'ndeki Alevi inançlı Müslüman halk arasında ana dili Türkçe, Kırmanca ve Zazaca olanlar da vardır. Halkının anadili Türkçe olan Alevi inançlı Müslüman Koçu Babalıların ilçelerindeki **Koçu Baba** Türbesinde de tahta ve saç levhadan Açık el vardır.

Bizim Mohaçkale-Dağıstan'dan tespitini yaptığımız tunçtan yapılmış üzeri geometrik şekiller ve yapraklar bezeli yeşil renkli açık elin **Kadiri** sofizminde kardeşliği sembolize ettiğini, nazara karşı koruyucu olduğunu öğrenmiştik. ³ Dağıstan'da birçok yerde bilhassa **Kırklar Mezarlığı**'nda açık elli kabire çok rastlanır.

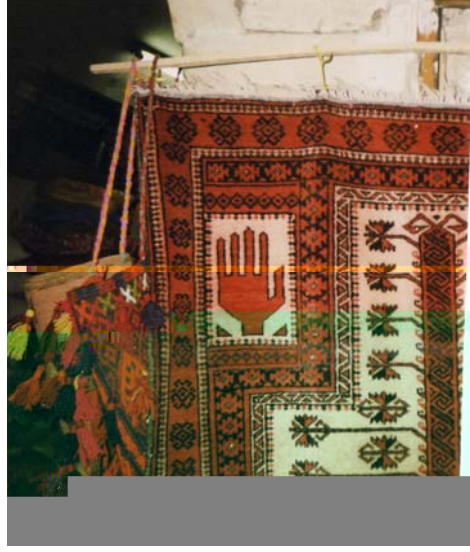
Resim 1-Kırklar Mezarlığı, Derbent-Dağıstan

¹ Yaşar Kalafat, **Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları II**, Berikan yayınları Ankara 2007 s. 149-151

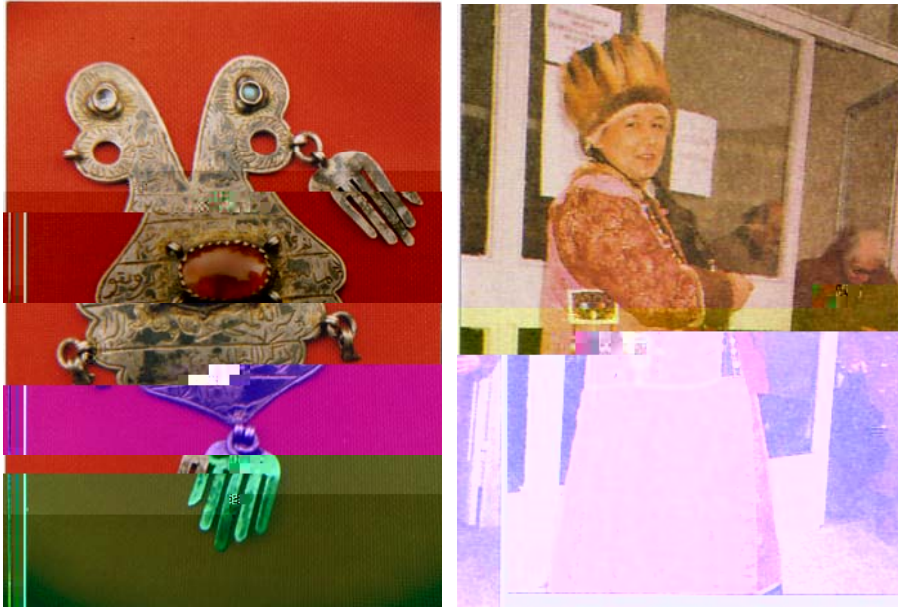
² Yaşar Kalafat, **Bakü-Ceyhan Kültür Hattı Sosyal Antropoloji Araştırmaları**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2000, s. 162, 166

³ Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Ankara, 1999, 3. baskı, s. 210-218

Anadolu'da ayetlerle bezenmiş açık el ve içerisinde göz resmi olanlar çok kere kartpostal olarak satılır. Bunlar daha ziyade ticaret hane, iş atölyelerinde nazardan koruma ve bereketi celp etmek amacıyla asılırlar. **Ali Eli**'ne Erbil'de **Beş Parmak** da denilmektedir. Erbil'den tespitini yaptığımız bir kilimin dört köşesine, kilimin örgüsüne uygun bir desenle açık el örülmüştü. Bunun din büyüklerine gösterilen saygıyı anlattığı ve bu tür kilimlerin daha fazla alıcı bulduklarını açıklamışlardı. Bu tür örgüler taban yaygısı olarak değil, daha ziyade duvar örtüsü olarak kullanılıyorlardı.

Resim 2- Kapalı Çarşı, Erbil-Irak

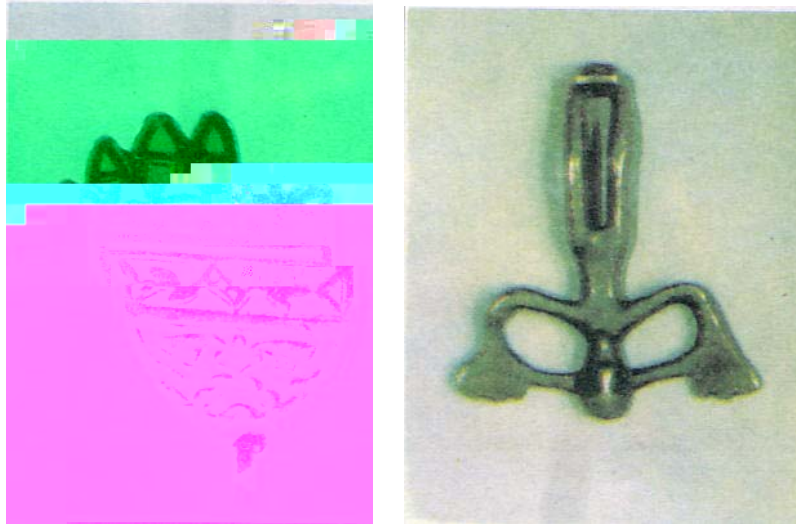
Resim 3-4 Nazarlık, Nüküs-Karakalpakistan-Özbekistan-Nazarlık, Gorna Altay - RF

Alem, dini resim sayıldığından imamzadelerin, pirlerin türbelerinde de örtü olarak kullanılır. Iğdır'ın **Cami Pir**'inde Nahcivan'ın birçok pirinde mesela **Çıplak Pir**'de de açık el vardır.

Ayrıca Nahcivan'daki **Yedi Uyurlar Mağarası**'nda ve mağaranın kapısındaki Yedi Uyurlardan **Kıtmir**'in mezarında tahta zemin üzerine hece taşı gibi açık el işlenmiştir. Bu noktada “açık el muhakkak Şii-Caferi İslam'ın simgesi değil, İbrahimî dinlerin, bu arada genel İslam'da da kutsal olanın simgesi de olabilmiştir,” denilebilir. Nitekim hem Afganistan-Mezar-i Şerif şehrinde Hz. Ali'nin türbesinde ve hem de Buhara'da birçok türbede bu arada **Hz. Nakşibendî**'nin anne ve hocalarının mezarlarında da bu alem vardır.

Resim 3'deki açık el şeklinde olan bu simgeyi madeni zemin üzerine yapılmış haliyle Uluğ Türkistan'ın batısından tespit ettik. Buradaki bir antikacıdan İmran Baba'ya getirilmiş biz kendisinden edindik. Bu nazarlık, 10 cm boyunda bakır-gümüş karışımı bir madenden kesilmiş, sırt sırta iki **baykuş veya güvercin** şeklinde bir **kolye nazarlıktır**. Baykuş veya **güvercinlerin** gözlerinin içi için mavi boncuk veya mavi boya kullanılmıştır. Baykuşların ağızlarındakilerden birisi düşmüş ve ayrıca iki açık el seyyar halde halka ile gagaya irtibatlaşmıştır. Aynı şekilde bir açık el, kuşun kuyruk kısmında ve sadece halkaları kalkış olan yerleri boş, iki açık el de pençe kısımlarında vardı. Kuşların ortak gövdesinde büyükçe bir kırmızı taş ve okunabilen kadarı ile de, “Bismillah Allah...1336” yazısı vardır.

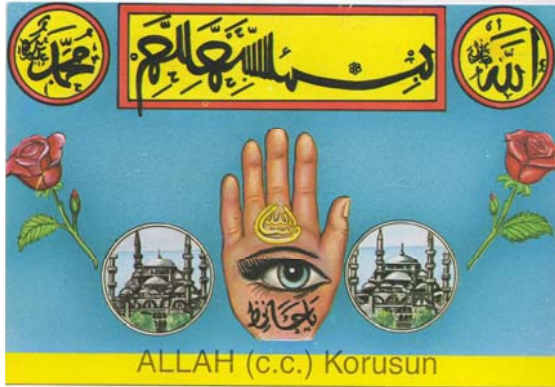
Bu takı nazarlığa çok benzer bir **bel nazarlığını** da Altay Kamlarından Nadya Yoğuşova'da gördük. **Baykuş** bu inanç kültüründe koruyucu olarak biliniyordu. Bu koruyucu takı, resim 4 de görüldüğü gibi, dış giysinin sağında, belden biraz yukarıya doğru, muskamsı özel bir kumaş parçasının üzerine oturtulmuştu. Parçanın sağında ve solunda boncuk zinciri ile ortasında açık beş parmağı andıran pençesiyle baykuş bulunmakta idi.

Resim 5-Bronz Alemler Dağıstan RF. a. Tekli El b. Çiftli El

Derbent-Dağıstan'dan tespiti yapılmış olan resim 5 deki birisi tek ve diğeri çift bronz açık ele 150–200 yıllık bir ömür biçilmektedir. Bu dinî simgelerin yukarıda da belirtildiği gibi, Kadirî inanç çevrelerine ait olduklarının ifade edilmesi de anlamlı olmalı. Bunlardan tek el olan muhtemelen bir gönderin ucundaydı.

Türk kültür coğrafyasının birçok yerinde, Türk kültürlü halkların atölye ve ticarethane gibi işyerlerinde koruyucu ve bereketi celp edici olarak açık el ve ayetler içeren posterler asılırlar.

Resim 6-7- Ayetli Açık El posterleri Ankara-Türkiye /Açık El, Meşet-İran.

Açık Eller, resim 7 da görüldüğü gibi İran'da boy boy pirinç levhalardan kesilerek yapılmakta ve dini poster satan mağazalarda sıkça pazarlanmaktadır.

Türkiye ve İran'ın birçok yerinde **korku Tası** veya **Kırklama Tası** olarak bilinen **Kırk Açar Tasının** etrafında Esmâ-ı Hüsnâ yazılı olur. Bazen de bu yazıların çerisindeki kırk adet üzerleri yazılı anahtar ve taşların ortasında bu âlemden vardır.

Resim 8- Alemlî Kırk Açar Tası, Erzurum-Türkiye

Açık El/Beşparmak/Alem/Elem diye bilinen bu simgeyi, Dağıstan, Nahçıvan-Azerbaycan, İran, Irak, Türkiye nin yanı sıra Gürcistan, Afganistan, Özbekistan, Kazakistan, Romanya'da da görebiliyoruz. Romanya'da **Sarı Saltık** türbesinde olduğu gibi Türk kültür coğrafyasının çeşitli ellerinde, Türk kültürlü halklar arasında açık el, bir inanç simgesi olarak,

ahşap, maden, yün ve bez dokuma ile son zamanda da seramik üzerine yapılmaktadır. Seramik olanlar daha ziyade turistik eşya olarak yapılmaktadırlar.

Açık El'i anlamlandıranlar açık 5 parmakla İslam'ın 5 şartının anlatılmak istendiği, bulunduğu mekânda yapan ulu zata el verilmiş olduğu buradan hareketle sıradan bir kimse olmadığı ve benzeri açıklamalarını da yapmaktadırlar ki, bu görüşler çok yaygın olan ve fazla taraftar bulan açıklamalar değildir. Açık El ile kapı tokmağı olan el arasında Hz. Fatma'ya mal edilerek ilişki kuran açıklamalar da yapılmaktadır. Biz bu bulgulara da fazla katılmıyoruz.

Bildirimizin bize göre önemli noktalarından birisi Bronz Alem ile yapım malzemesi ve boyutları bakımından bağlantılı olabileceğini düşündüğümüz dinî heykelciklerdir. Bunlar 12 ayrı heykelcik olup Tiflis'teki Devlet Müzesi'ndedirler. Müze yetkilisi arkeologun ifadesine göre bunların yapım dönemleri M.Ö. ye tarihlendirilmektedir. Bunların bir kısmı Azize Nino'ya aittir. En büyüğü 15–20 cm olan bu heykelcikler kadın ve erkek namazlarındaki selam, rükû, kıyam, secde gibi pozisyonları duruşları ile anlatıyordu.⁴

Resim 9–10- Bronz Heykelcikler/ Tiflis Devlet Müzesi Gürcistan

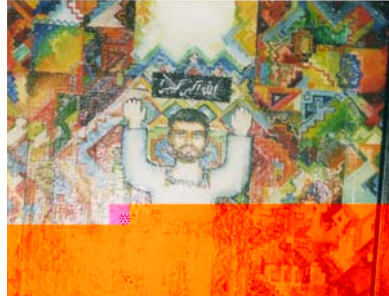
İnanç-el sanatları ilişkileri itibariyle İslamiyet'in zuhuru, bölgenin İslamiyet'e açılışı ve heykelciklerin kesin olarak bilinmese de yapılış tarihleri arasında asırların bulunması nasıl izah edilebilir. Merhum Şinasi Tekin'in 1960'lı yıllarda, Uygur yazılı tarihi metinlerinde yapmış olduğu incelemelerden hareketle belirttiği gibi, Mevlitteki güvercin ve benzeri motifler de İslamiyet evvelinin izlerini taşımaktadırlar. Ancak bizim üzerinde durduğumuz dinlerin eski dinlerin izlerini taşımış olmaları değildir. Dikkatimizi çeken veya açıklanmaya muhtaç olan husus, resime ve heykelle kapalı bir dinin ibadetine ait olan şekillerin İslamiyet'ten evvel heykelleşmiş olmasıdır. Buradan hareketle Bronz Açık El'in başka bir dinde başka bir sembol de olabileceğidir. Nitekim Hindistan'da varlığı bilinen ve Kademgah olarak adlandırılan kutsal ayak izlerinin Sünni ve Şii-Caferi İslam'da görüldüğünü biliyoruz.

Konunun bu bölümünü kapatırken İslam'da resim yoktur inancına rağmen biz, Anadolu camilerinden 1990 yılından sonra Kırım camilerine gönderilmiş hayvan resimleri ile süsülenmiş kilimlerin olduğunu biliyoruz. Zira bu sergilerin üzerinde namaz kıldık, onları resimledik.

⁴ Yaşar Kalafat, **Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları III-IV**, Ankara 2007 sf. 210

Petersburg Müzesinde sergilenmekte olan 1949 yılında bulunmuş olan 5.yy. ait Pazırık kilimlerinde bayan resimleri vardır. Bakû'deki Tebriz Halça Müzesindeki 18.yy.ın sonu 19.yy başlarına tarihlendirilmiş olan ve Türklere ait olduğu ifade edilen havlu halçada insan hayvan ve mitolojik varlıkların resimleri vardır.⁵ Bunları fazla şaşırtıcı bulmuyoruz.

Nahçıvan ve Bakû Müzelerindeki halılardan resimlediğimiz çok sayıda halı ve kilim vardır. Bu resimler arasında çeşitli hayvanlara ait olanların yanı sıra insan resimleri, hatta resim 11 de olduğu gibi namaza durmuş erkek resimleri de vardır. Bu resimlerin de bir şekilde izahı yapılabilir.

Resim 11- Halıda Namaz Kılan İnsan Deseni, İnce Sanatlar Müzesi Bakû-Azerbaycan.

Bu durum da mezar taşlarında çok sayıda örneği görülebilen insan ve hayvan resimlerinde olduğu gibi yorumlanabilmektedir.⁶

İslamiyet'in koyduğu yasak bu geleneği engellemeye yetmemiş midir? Yoksa insan resminin sanattaki bir devamlılığı mıdır? Namaz kılan kimsenin resminin halıya yansımış olması örneğinde olduğu gibi, gelenekteki devamlılık ibadet şekli İslâm'a benzeyen başka bir dinden mi bu özelliğini almaktadır? Namazın İslamiyet'ten evvel orta doğu ve uzak doğuda bazı dinlerde, farklı formatlarda yaşadığını da biliyoruz. Ancak Kafkasya ve İslâmî ibadet şeklinin heykel ve dokumalara yansımış olması el sanatları-inanç bağlantısı itibariyle önemli olmalı diye düşünüyoruz..

El Sanatları İnanç bağlantısı itibariyle mevcut bulgularla ilaveten yapılmış olan yeni bulgulardan hareketle üzerinde durulacak diğer boyut ise kültür strateji boyutudur.

⁵ Kübra Aliyeva, "Azerbaycan'da İslam'a Kadarki Dini İnanımlar ve Onların Edebiyat ve İnce Sanetteki Prototipleri", **Ortak Türk Geçmişinden Ortak Türk Geleceğine V. Uluslar arası Folklor Kongresinin Materyalleri**, Bakı, 2007s.30-36

⁶ Erdoğan Altınkaynak, "Arpaçay Mezarları ve Mezar Şekilleri", **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası**, Ankara, 1999, VII, S.18, s.43-50

Prof. İsmail Veli'nin araştırmalarına göre, Kafkasya'da Karaçay-Balkar ve Osetlerde **Polimat** diye bilinen **Atıcılık** olarak da adlandırılan bir iye ile İslam'ın Fatıma/Fatma Anası aynılaştırılmaktadır. **Asiyet Ana /Ařa Ana** diye bilinen ve kökleri M.. döneme varan bir iye de **Ayřa/Ayře Ana** ve keza Seymen Nene ile özdeşleştirilmek istenmektedir. Bu açıklama ile "inanç zemininde sadece el sanatları **Al/Hal Karası** bağlantısının kurulması gibi bir devamlılık yoktur. Aynı zamanda mistik kodlar itibariyle de bir bağlantı ve devamlılık arayışı da vardır." Demek istiyoruz İ. Veli Açık El/Alem konusunu aıklarırken, Olcay Süleyman'ın "Sümer inanç dünyasından bu simgenin Mısır'a ve oradan da İslam'a girdiğine dair olan" kanaatini de belirtmektedir.

SONUÇ

İslami posterlerde Hz. Muhammed'in Miraç'a çıkışı, dünyanın balığın sırtında veya öküzün boynuzunda oluşu, Hz. İbrahim'e koun kurban olarak gelmesi, şahmeran ve benzeri gibi hallerde inançların resimlenebildiğini biliyoruz.

Biz bildirimizde, biline gelenlerden farklı olduğunu düşündüğümüz, bir kısmı arkeolojik materyal olan el sanatları ürünleri ile halk inançları arasında bazı bulguların irdelenmesini yapmak istedik. Bu münasebetle bazı heykelcik ve resimlerle rneklemeleer yapmaya çalıştık.